

MOLIYAVIY INVESTITSIYALARNI HISOBGA OLISHNI TAKOMILLASHTIRISH

dots. **Tulaev Mirzakul**

Xalqaro Nordik universiteti,

Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti

ORCID: 0000-0002-0612-5635

m.tulaev@nordicuniversity.org

Annotatsiya. Mazkur maqolada moliyaviy investitsiyalarni hisobga olishni takomillashtirish masalalari milliy va xalqaro standartlar nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Xususan, O'zbekiston Respublikasining 2024-yilda qabul qilingan 12-sonli BHMS "Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish" standartining mazmuni, qo'llanilish sohasi va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Tadqiqotda moliyaviy investitsiyalarni baholash va tasniflash bo'yicha an'anaviy yondashuvlar hamda xalqaro amaliyotda qo'llanilayotgan zamonaviy modellar o'rtasidagi farqlar ochib berilgan. Jumladan, IFRS 9 standarti doirasidagi biznes modelga asoslangan tasniflash, haqqoniy qiymat bo'yicha baholash va kutilayotgan kredit zarari (ECL) modeli ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Buxgalteriya hisobi amaliyotini rivojlantirishga qaratilgan ilmiy va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: moliyaviy investitsiyalar, buxgalteriya hisobi, IFRS 9, haqqoniy qiymat, amortizatsiya qilingan qiymat, kutilayotgan kredit zarari (ECL), 12-sonli BHMS.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА ФИНАНСОВЫХ ИНВЕСТИЦИЙ

доц. **Тулаев Мирзакул**

Международный университет Нордик,

Университет мировой экономики и дипломатии

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования учета финансовых инвестиций с точки зрения национальных и международных стандартов. В частности, анализируются содержание, сфера применения и практические аспекты Национального стандарта бухгалтерского учета №12 «Учет финансовых инвестиций», принятого в Республике Узбекистан в 2024 году. В исследовании изучаются различия между традиционными подходами к оценке и классификации финансовых инвестиций и современными моделями, применяемыми в международной практике. В частности, приводится теоретический анализ классификации на основе бизнес-моделей, оценки по справедливой стоимости и модели ожидаемых кредитных убытков (ECL) в рамках МСФО (IFRS) 9 «Финансовые инструменты». Кроме того, в статье разработаны теоретические и практические рекомендации, направленные на совершенствование практики бухгалтерского учета и повышение качества финансовой отчетности в условиях проводимых реформ учета.

Ключевые слова: финансовые инвестиции, бухгалтерский учет, МСФО 9, справедливая стоимость, амортизированная стоимость, ожидаемые кредитные убытки (ECL), НСБУ №12.

IMPROVING THE ACCOUNTING OF FINANCIAL INVESTMENTS

assoc. prof. **Tulaev Mirzakul**
International Nordic University,
University of World Economy and Diplomacy

Abstract. *This article examines the issues of improving the accounting of financial investments from the perspective of national and international standards. In particular, it analyzes the content, scope of application, and practical aspects of the National Accounting Standard No. 12 "Accounting for Financial Investments," adopted in the Republic of Uzbekistan in 2024. The study explores the differences between traditional approaches to the measurement and classification of financial investments and modern models applied in international practice. Specifically, it provides a theoretical analysis of business model-based classification, fair value measurement, and the expected credit loss (ECL) model within the framework of IFRS 9 "Financial Instruments". Furthermore, the article develops theoretical and practical recommendations aimed at enhancing accounting practices and improving the quality of financial reporting in the context of ongoing accounting reforms.*

Keywords: *financial investments, accounting, IFRS 9, fair value, amortized cost, expected credit loss (ECL), 12-national accounting standard.*

Kirish.

Zamonaviy iqtisodiyotda moliyaviy bozorlarning rivojlanishi va kapital harakatining globallashuvi sharoitida moliyaviy investitsiyalarning ahamiyati keskin ortmoqda. Korxonalar faoliyatida moliyaviy investitsiyalar nafaqat qo'shimcha daromad manbai sifatida, balki moliyaviy risklarni diversifikatsiya qilish va likvidlikni boshqarish vositasi sifatida ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli, ularni buxgalteriya hisobida to'g'ri va ishonchli aks ettirish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Xalqaro amaliyotda moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish tizimi so'nggi o'n yilliklarda jiddiy transformatsiyaga uchradi. Xususan, an'anaviy tarixiy qiymatga asoslangan yondashuvlardan bozor qiymatiga yaqin bo'lgan baholash usullariga o'tish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bu esa moliyaviy hisobotlarda axborotning dolzarbligi va shaffofligini oshirishga xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, moliyaviy instrumentlarning murakkablashuvi va ular bilan bog'liq risklarning ortishi hisob tizimiga yangi talablarni qo'yimoqda.

Ayniqsa, moliyaviy investitsiyalarni baholash va tasniflashda yagona universal yondashuvning mavjud emasligi ushbu sohadagi ilmiy bahslarni kuchaytirmoqda. Bir tomondan, konservativ yondashuvlar hisobotning ishonchliligini ta'minlashga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, bozorga asoslangan yondashuvlar axborotning dolzarbligini oshirishni ko'zda tutadi. Bu ikki tendensiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash buxgalteriya hisobi nazariyasidagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, moliyaviy investitsiyalarni hisobga olishni takomillashtirish masalasi faqat texnik hisob masalasi emas, balki iqtisodiy, institutsional va metodologik omillarni qamrab oluvchi kompleks muammo sifatida qaralishi lozim. Mazkur tadqiqot aynan shu jihatlarni chuqur o'rganish va milliy amaliyotni xalqaro tendensiyalar bilan uyg'unlashtirish yo'llarini aniqlashga qaratilgan.

Mazkur maqola O'zbekiston Respublikasi buxgalteriya hisobining milliy standarti 12-sonli BHMS "Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish" ning 2024-yil 18-iyulda Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan yangi tahririni ilmiy-amaliy jihatdan sharhlash maqsadida tayyorlangan.

Standart "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" gi 279-I-sonli Qonunning 10-moddasiga asosan ishlab chiqilgan bo'lib, unga ko'ra buxgalteriya hisobi standartlari Moliya vazirligi

(hozirda Iqtisodiyot va moliya vazirligi) tomonidan tasdiqlanadi va buxgalteriya hisobini yuritish hamda moliyaviy hisobotni tuzishda majburiy ravishda qo'llaniladi.

Standartning yangi tahriri 1998-yilda tasdiqlangan eski 12-son BHMS (ro'yxat raqami 596) ni o'z kuchini yo'qotgan deb topgan holda, 2024-yildan boshlab amalga kirgan. Quyida har bir bobning mohiyati, amaliy qo'llanilishi va muammoli jihatlari batafsil tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi.

Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish masalasi buxgalteriya hisobi tizimida eng murakkab va bahsli mavzulardan biri hisoblanadi. Bu murakkablik, avvalo, moliyaviy investitsiyalarning turli iqtisodiy maqsadlarda qo'llanilishi, ularning qiymati bozor sharoitiga bog'liq ravishda o'zgarib turishi, shuningdek, hisobotda ularni qanday baholash va tasniflash kerakligi haqidagi yondashuvlarning vaqt o'tishi bilan o'zgarib borgani bilan izohlanadi. Shu bois mazkur mavzudagi adabiyotlar tahlili moliyaviy investitsiyalar hisobi evolyutsiyasini, mualliflar o'rtasidagi asosiy ilmiy bahslarni va milliy amaliyot uchun ahamiyatli xulosalarni ochib berishga xizmat qiladi.

Dastlabki tadqiqotlarda moliyaviy investitsiyalar hisobi IAS 25 (Accounting for Investments) standarti doirasida ko'rib chiqilgan bo'lib, unda investitsiyalar asosan muddatga ko'ra tasniflangan va baholashda xarid qiymati hamda bozor qiymati usullari qo'llanilgan (IASB, 1986). Biroq, keyingi ilmiy ishlar bu yondashuv iqtisodiy mazmuni to'liq aks ettirmasligini ko'rsatgan. Xususan, aktivlarni faqat muddatiga qarab guruhlash ularning risk darajasi va pul oqimlarini hisobga olmasligini anglatadi. Keyinchalik xalqaro hisob amaliyotida IAS 25 eskirib qolgan yondashuv sifatida baholandi, chunki u moliyaviy aktivlarning iqtisodiy mohiyatidan ko'ra, ko'proq ularning saqlash muddatiga e'tibor qaratgan. O'zbekistondagi 2024-yilgi 12-sonli BHMS ham aynan shu an'anaviy mantiqqa yaqin ekani ko'rsatilgan. Unda ham moliyaviy investitsiyalar qisqa va uzoq muddatli toifalarga ajratiladi, baholashda esa xarid qiymati, bozor qiymati va ularning eng kichigi usullari saqlab qolingani. Bu jihatdan milliy standart xalqaro amaliyotning avvalgi bosqichiga yaqin ekani ko'rinadi.

Keyingi bosqichda IAS 39 (Financial Instruments Recognition and Measurement) standarti joriy qilinib, moliyaviy aktivlarni baholashda "amortizatsiya qilingan qiymat (amortized cost)" va "Haqiqiy qiymat (fair value)" tushunchalari keng qo'llanila boshlandi (IASB, 1999). Ilmiy adabiyotlarda IAS 39 ning afzalligi sifatida moliyaviy instrumentlarning iqtisodiy mohiyatiga yaqinlashish qayd etilsa-da, uning murakkabligi va amaliyotda qo'llashdagi qiyinchiliklari tanqid qilingan (Beatty & Liao, 2014). Ayniqsa, 2008-yilgi Jahon moliyaviy inqirozi davrida ushbu standart kredit risklarini kechiktirib aks ettirgani aniqlangan. Bu muammolarni bartaraf etish maqsadida IFRS 9 – Financial Instruments standarti ishlab chiqildi. Ilmiy tadqiqotlarda IFRS 9 moliyaviy instrumentlar hisobi sohasidagi eng muhim islohot sifatida baholanadi (IASB, 2014). Ushbu standartning asosiy yangiligi moliyaviy aktivlarni tasniflashda biznes model va pul oqimlarining xususiyatlariga asoslanishidir. Bu yondashuv hisobotda aktivlarning iqtisodiy mazmunini aniqroq aks ettirish imkonini beradi.

IFRS 9 ning yana bir muhim jihati — "kutlayotgan kredit zarari" (expected credit loss (ECL)) modelining joriy etilishidir. Ushbu model zararlarni oldindan baholash imkonini berib, moliyaviy hisobotning axborot qiymatini oshiradi (IASB, 2023). Yevropa banklari misolida o'tkazilgan tadqiqotlar ECL modeli risklarni ertaroq aks ettirishini ko'rsatgan (Beatty & Liao, 2014). Shu bilan birga, ayrim tadqiqotchilar bu modelning subyektiv baholarga bog'liqligi va protsiklik xavfini ham ta'kidlaydilar (Golubeva, 2023).

"Haqiqiy qiymat" (fair value) bo'yicha adabiyotlarda ham turli qarashlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar haqqoniy qiymat bo'yicha baholash investorlar uchun foydali axborotni oshirishini ta'kidlaydilar (Barth et al., 2020). Boshqa tadqiqotlarda esa bozor infratuzilmasi yetarlicha rivojlanmagan holatlarda "fair value" baholash subyektivlikni kuchaytirishi mumkinligi qayd etilgan (Allen & Carletti, 2008). Henderson (Henderson, 2025) va Thesing

(Thesing, 2022) tadqiqotlarida ham fair value o'lchovlari axborotning dolzarbligini oshirishi bilan birga, ishonchlilik masalasini murakkablashtirishi ko'rsatilgan.

O'tish iqtisodiyotlari bo'yicha tadqiqotlar xalqaro standartlarni joriy qilish masalasida yanada murakkab manzarani ko'rsatadi. Golubeva (2023) va Palea (2013) ishlarida IFRSni joriy etish moliyaviy hisobot sifatiga ijobiy ta'sir qilishi mumkinligi, ammo bu ta'sir institutsional muhit, huquqiy tizim va bozor infratuzilmasiga bog'liq ekani ta'kidlangan. Demak, standartlarning samaradorligi faqat ularning mazmuniga emas, balki qo'llanish muhitiga ham bog'liq.

O'zbekiston amaliyotida moliyaviy investitsiyalar hisobi 12-BHMS – (Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish) standarti orqali tartibga solinadi. 2024-yilda qabul qilingan yangi tahrir milliy hisob tizimini takomillashtirishda muhim qadam bo'ldi. Biroq, tahlillar shuni ko'rsatadiki, mazkur standart hali ham asosan an'anaviy modelga tayangan bo'lib, investitsiyalarni muddatga ko'ra tasniflash va xarid qiymatiga asoslangan baholash ustun hisoblanadi. Bu holat uni IAS 25 va qisman IAS 39 ga yaqinlashtiradi, ammo IFRS 9 ning biznes model va ECL kabi zamonaviy elementlarini to'liq qamrab olmaydi.

Shu ma'noda, adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib aytish mumkinki, moliyaviy investitsiyalarni hisobga olishni takomillashtirish masalasida uchta asosiy yo'nalish shakllangan. Birinchi yo'nalish an'anaviy va ehtiyotkor model bo'lib, u moliyaviy investitsiyalarni oddiy tasniflash va konservativ baholashni ustun qo'yadi. Ikkinchi yo'nalish fair value va biznes modelga asoslangan zamonaviy xalqaro yondashuv bo'lib, u axborotning dolzarbligini oshirishga intiladi. Uchinchi yo'nalish esa institutsional moslashuv pozitsiyasi bo'lib, u qaysi model qo'llanishidan qat'i nazar, mamlakatning bozor infratuzilmasi, nazorat tizimi va kadrlar salohiyati hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. O'zbekiston uchun aynan uchinchi yondashuv eng mantiqiy ko'rinadi, chunki milliy standartni bir zumda to'liq IFRS 9 formatiga o'tkazish emas, balki uning ilmiy va amaliy jihatdan samarali elementlarini bosqichma-bosqich adaptatsiya qilish maqbulroq bo'ladi. Bu xulosa yuklangan manbadagi tahliliy yondashuv bilan ham mos keladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, moliyaviy investitsiyalar hisobi bo'yicha adabiyotlar tahlili mazkur sohada nazariy qarashlar evolyutsiyasi an'anaviy muddatga asoslangan modeldan iqtisodiy mohiyat, risk va kutilayotgan natijalarga asoslangan modelga qarab rivojlanganini ko'rsatadi. Biroq har qanday islohot milliy iqtisodiyotning institutsional sharoiti, bozor chuqurligi va mutaxassislar salohiyati bilan uyg'un bo'lmagan taqdirda, kutilgan samarani bermasligi mumkin. Demak, moliyaviy investitsiyalarni hisobga olishni takomillashtirish masalasida xalqaro tajribani to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish emas, balki ilmiy asoslangan, bosqichma-bosqich va milliy muhitga moslashtirilgan yondashuv eng to'g'ri yo'l hisoblanadi.

Tahlillar va natijalar muhokamasi.

2024-yil 18-iyulda Adliya vazirligi tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan yangi tahrirdagi 12-sonli BHMS "Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish" Standartning 2-bandiga ko'ra, uning maqsadi byudjet, sug'urta tashkilotlari, banklar va boshqa kredit tashkilotlaridan tashqari mulkchilik shaklidan qat'iy nazar barcha yuridik shaxslarda moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish usulini aniqlash va ularni moliyaviy hisobotlarda aks ettirish tartibini belgilashdir.

Standart subyektiv doirasi jihatidan keng — u faqat moliyaviy sektorga (banklar, kredit tashkilotlari, sug'urta kompaniyalari) va byudjet tashkilotlariga nisbatan qo'llanilmaydi. Bu shuni anglatadiki, ishlab chiqarish korxonalari, savdo tashkilotlari, xizmat ko'rsatuvchi kompaniyalar va boshqa barcha yuridik shaxslar mazkur standartga rioya qilishlari shart.

"Buxgalteriya hisobi to'g'risida" gi Qonunning 9-moddasiga ko'ra, buxgalteriya hisobini tartibga solish Iqtisodiyot va moliya vazirligi vakolatiga kiradi. Shu asosda mazkur Standart Vazirning 138-son buyrug'i bilan tasdiqlangan.

5-band Standart qamrovidan chiqariladigan beshta sohani aniq ko'rsatadi. Bu narsa amaliyotda juda muhim, chunki buxgalter moliyaviy investitsiyalar deb hisoblashi mumkin bo'lgan har bir operatsiyani avvalo 1-jadvalda keltirilgan ro'yxat bilan solishtirib ko'rishi lozim.

1-jadval.

No	Istisno sohasi	Qo'llaniladigan BHMS / me'yoriy hujjat
1	Foizlar, royalti, dividendlar va ijara haqi shaklidagi daromadlarni tan olish	2-sonli BHMS "Daromadlar (tushumlar)"
2	Sho'ba jamiyatlarga investitsiyalar	8-sonli BHMS "Jamlangan moliyaviy hisobotlar va sho'ba xo'jalik jamiyatlariga sarmoyalarni hisobga olish" (ro'yxat raqami 3537)
3	Birgalikda faoliyatga investitsiyalar	21-sonli BHMS "Birgalikdagi faoliyatdagi ishtirok ulushini moliyaviy hisobotda aks ettirish"
4	Gudvill, patentlar, savdo belgilari va boshqa nomoddiy aktivlar	7-sonli BHMS "Nomoddiy aktivlar"
5	Moliyaviy lizing	6-sonli BHMS "Ijara hisobi" (ro'yxat raqami 1946)

6-bandda keltirilgan terminlar tizimi Standartning konseptual negizini tashkil etadi. Quyida har bir tushunchaning mohiyati va amaliy ma'nosi batafsil yoritiladi:

Moliyaviy investitsiyalar

Standart bo'yicha moliyaviy investitsiyalar — bu tashkilot tasarrufidagi daromad olishga mo'ljallangan aktivlar. Daromad shakllari: foiz, royalti, dividend, ijara haqi, shuningdek investitsiya qilingan kapital qiymatining ortishi (capital gain). Amaliyotda bunga aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, davlat qimmatli qog'ozlari, boshqa tashkilotlarning ustav kapitallaridagi ulushlar va ko'chmas mulkka investitsiyalar kiradi.

Qisqa muddatli (joriy) moliyaviy investitsiyalar

Muomalada bo'lish muddati 12 oydan oshmaydigan va oson realizatsiya qilinadigan (likvidli ya'ni, bozorda tezda sotilishi mumkin bo'lgan) moliyaviy investitsiyalar. Bu yerda ikkita shart bir vaqtda bajarilishi lozim: (a) muddat 12 oydan oshmasligi va (b) oson realizatsiya qilinishi. Agar qimmatli qog'ozning muddati 12 oydan kam bo'lsa-yu, lekin u likvidli bozorda mavjud bo'lmasa, uni "oson realizatsiya qilinadigan" deb bo'lmaydi.

Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar

Qisqa muddatli (joriy) moliyaviy investitsiyalardan tashqari barcha moliyaviy investitsiyalar. Bu ta'rif "qoldiq prinsipi" (residual approach) asosida tuzilgan — alohida mustaqil mezonlar yo'q, balki joriy investitsiya bo'lmagan hamma narsa uzoq muddatli hisoblanadi.

Ko'chmas mulkka investitsiya

Investitsiya qiluvchi tashkilotning ishlab chiqarish faoliyatida foydalanilmaydigan yer maydonlari yoki imoratlarga moliyaviy investitsiyalar. Masalan, korxonaga berish maqsadida ofis binosi sotib olgan bo'lsa, bu ko'chmas mulkka investitsiya hisoblanadi. Ammo o'zining ishlab chiqarish sexi yoki ma'muriy binosi — bu asosiy vosita (5-sonli BHMS doirasida).

Joriy qiymat va bozor qiymati

Standart joriy qiymatni "bir-biriga qaram bo'lmagan xabardor taraflar o'rtasida aktiv almashtiriladigan summa" deb ta'riflaydi. Bozor qiymati esa "aktiv bozorda aniqlanadigan summa" sifatida belgilangan. Amaliyotda bu tafovut muhim: agar aktiv bozorda faol

muomalada bo'lmasa, bozor qiymati aniqlanmasligi mumkin, lekin joriy qiymat baholash usullari orqali (masalan, diskontlangan pul oqimlari) hisoblanishi mumkin.

Standartning 7-bandi moliyaviy investitsiyalarni ikkita asosiy toifaga ajratadi (2-jadval).

2-jadval.

Moliyaviy investitsiyalar toifalari

Mezon	Qisqa muddatli (joriy)	Uzoq muddatli
Muomala muddati	1 yilgacha	1 yildan ortiq
Balans tasviri	Aylanma mablag' sifatida	Uzoq muddatli aktiv sifatida
Likvidlik sharti	Oson realizatsiya qilinadi	Shart emas
Asosiy schyotlar (21-sonli BHMS)	5800-guruh schyotlari	0600-guruh schyotlari

Amaliy muammo:

8-band alohida e'tiborga loyiq: o'z balanslarida qisqa va uzoq muddatli investitsiyalarni farqlamaydigan tashkilotlar ham baholash maqsadlarida bu farqlashni amalga oshirishi lozim. Bu shuni anglatadiki, hatto kichik korxonalar ham, balansda alohida satrlarda ko'rsatmasa-da, ichki hisobda investitsiyalarni muddatiga ko'ra ajratib yuritishlari shart.

Moliyaviy investitsiyalarni baholash

Dastlabki baholash — xarid qiymati

Moliyaviy investitsiyalar dastlab xarid qiymati bo'yicha baholanadi. Xarid qiymatiga quyidagilar kiritiladi:

- sotib olish bahosi;
- brokerlar xizmati uchun to'langan haq;
- bank xizmati uchun to'lovlar;
- bojlar va boshqa bevosita xarajatlar.

Bu yondashuv IFRS 9 standartidagi dastlabki tan olish prinsipi (initial recognition at fair value plus transaction costs) bilan mos keladi, biroq IFRS 9 bo'yicha savdo maqsadidagi aktivlar uchun tranzaksiya xarajatlari darhol xarajat sifatida tan olinadi.

Almashuv yo'li bilan olingan investitsiyalar

Agar investitsiya aksiyalar emissiya qilish yo'li bilan xarid qilinsa, xarid qiymati chiqarilgan qimmatli qog'ozlarning nominal qiymatiga emas, balki joriy qiymatiga teng bo'ladi. Shuningdek, boshqa aktivga almashuv yo'li bilan olingan investitsiyaning xarid qiymati berilayotgan aktivning joriy qiymati bo'yicha aniqlanadi.

Misol:

"Taraqqiyot" MCHJ 100 000 000 so'm nominal qiymatdagi 10 000 dona aksiya chiqarib, ular evaziga "Oltin ma'dan" AJ aksiyalarining 20% ulushini sotib oldi. Aksiyalarning bozordagi joriy qiymati 150 000 000 so'mni tashkil etsa, investitsiya 150 000 000 so'm (joriy qiymat) bo'yicha hisobga olinadi, nominal qiymat (100 000 000 so'm) bo'yicha emas.

Diskont va mukofot

Qarz qimmatli qog'ozlarga (obligatsiyalar, veksellar) investitsiyaning xarid qiymati bilan to'lash (nominal) qiymati o'rtasidagi tafovut investitsiya muddati davomida sistematik ravishda hisobdan chiqariladi:

— Agar xarid qiymati nominal qiymatdan past bo'lsa (diskont) — tafovut daromad sifatida muntazam ravishda tan olib boriladi;

— Agar xarid qiymati nominal qiymatdan yuqori bo'lsa (mukofot/premium) — tafovut xarajat sifatida muntazam tan olib boriladi.

Bu yondashuv IFRS 9 dagidek “amortized cost” (amortizatsiya qilinadigan qiymat) usuliga mos bo‘lib, effective interest rate (samarali foiz stavkasi) metodini qo‘llashni nazarda tutadi.

Moliyaviy investitsiyalarning balans qiymati - standartning eng texnik va amaliy jihatdan murakkab qismidir. Qisqa va uzoq muddatli investitsiyalar uchun alohida baholash usullari belgilangan:

Qisqa muddatli investitsiyalar balans qiymati

Qisqa muddatli moliyaviy investitsiyalar uchun ikkita balans qiymati usuli berilgan:

1-bozor qiymati — ya’ni balansda investitsiya doimiy ravishda joriy bozor narxi bo‘yicha aks ettiriladi;

2- xarid qiymati va bozor qiymatidan eng kichigi (lower of cost and market value / LCM) — ya’ni balansda ikkala qiymatning eng kichigi olinadi.

2-usulda LCM balans qiymati uchta usuldan biri bilan aniqlanishi mumkin:

- investitsiya portfelining umumiy qiymati asosida;
- investitsiyalar turlari bo‘yicha;
- alohida investitsiyalar asosida.

Tashkilot hisob siyosatida tanlagan usulni belgilab, keyinchalik faoliyatda izchil qo‘llashi lozim.

Bozor qiymatidagi o‘zgarishdan kelgan daromad yoki zarar o‘zgarish sodir bo‘lgan hisobot davrida tan olinadi. Bu IFRS 9 ning FVTPL (fair value through profit or loss) kategoriyasiga mos keladi.

Uzoq muddatli investitsiyalar balans qiymati

Uzoq muddatli moliyaviy investitsiyalar uchun uchta usul belgilangan:

1-xarid qiymati (historical cost) — investitsiya dastlabki xarid qiymatida saqlanib qoladi;

2-qayta baholashni hisobga olgan qiymat (revaluation model) — davriy ravishda bozor qiymatiga moslashtiriladi;

3-portfel usulida aniqlangan LCM — ya’ni portfel bo‘yicha xarid va bozor qiymatidan eng kichigi.

Qiymat pasayishi masalasi - Standart uzoq muddatli investitsiyalar qiymatining «qaytarib bo‘lmaydigan» (permanent) va «vaqtincha» (temporary) pasayishini aniq farqlaydi. Faqat qaytarib bo‘lmaydigan pasayishda balans qiymati kamaytiriladi — bu har bir alohida investitsiya bo‘yicha aniqlanadi. Vaqtincha pasayish esa hisobda aks ettirilmaydi.

Bu yondashuv IFRS 9ning ECL modeli bilan tubdan farq qiladi — IFRS 9 da kutilayotgan zararlar oldindan tan olinadi, O‘zbekiston standartida esa faqat amalda yuz bergan va qaytarib bo‘lmaydigan pasayish hisobga olinadi.

Balans qiymatini qayta baholash

Qisqa muddatli investitsiyalarni bozor qiymati bo‘yicha hisobga oluvchi tashkilotlar uchun ikkita yo‘lni ko‘rsatadi:

- o‘zgarishni daromad yoki xarajat sifatida tan olish;
- 21-bandga muvofiq xususiy kapitalda aks ettirish.

Bu mexanizmi quyidagicha: uzoq muddatli investitsiyalarni qayta baholash natijasidagi qo‘shimcha baholash summasi xususiy kapitalga “qayta baholashdan daromad” sifatida qo‘shiladi. Qiymat pasayganda kamaytirish avvalgi qo‘shimcha baholash summasi hisobidan amalga oshiriladi. Agar kamaytirish summasi qo‘shimcha baholash summasidan oshsa, farq xarajat sifatida tan olinadi.

Shartli misol:

Faraz qilaylik, tashkilot 500 000 000 so‘mga uzoq muddatli aksiya sotib olgan va bir yildan so‘ng bozor qiymati 650 000 000 so‘mga ko‘tarilgan:

Debet 0610 «Qimmatli qog‘ozlar» — 150 000 000 so‘m

Kredit 8510 «Moliyaviy investitsiyalarni qayta baholash bo'yicha tuzatishlar» — 150 000 000 so'm

Agar keyingi davrda qiymat 400 000 000 so'mga tushsa:

Avvalgi qo'shimcha baholash hisobidan:

Debet 8510 — 150 000 000 so'm, Kredit 0610 — 150 000 000 so'm

Qolgan farq (100 000 000 so'm) xarajat sifatida:

Debet 9430 — 100 000 000 so'm, Kredit 0610 — 100 000 000 so'm

Sotish va toifalararo o'tkazish

Investitsiyalarni sotishda tushum bilan balans qiymati o'rtasidagi farq tegishli xarajatlarni (broker xizmati haqi) chegirib tashlangandan so'ng daromad yoki xarajat sifatida tan olinishini belgilaydi (3-jadval).

3-jadval.

Toifalararo o'tkazish qoidalari

O'tkazish yo'nalishi	Baholash qoidasi
Uzoq muddatli → joriyga (23-band)	Xarid qiymati va balans qiymatining eng kichigi bo'yicha
Uzoq muddatli (qayta baholangan) → joriy (bozor qiymati bo'yicha) (24-band)	Qayta baholash qiymati balans qiymatidan chiqariladi; qo'shimcha baholash qoldig'i daromadga o'tkaziladi
Joriydan → uzoq muddatliga (25-band)	Xarid qiymati va bozor qiymatidan eng kichigi bo'yicha yoki bozor qiymati bo'yicha (agar ilgari shu qiymat bo'yicha hisobga olingan bo'lsa)

Moliyaviy natijalar

Ushbu qism moliyaviy natijalarga kiritiladigan barcha elementlarni tizimlashtiradi. Bu amaliyotda moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobot (3-sonli BHMS) tuzishda muhim ahamiyatga ega:

- foizlar, royalti, dividendlar, ijara to'lovlari;
- qisqa muddatli investitsiyalarni sotishdan daromad/zarar;
- bozor qiymati bo'yicha hisobga olingan joriy investitsiyalar bo'yicha realizatsiya qilinmagan daromad/zarar;
- LCM usulida baholangan investitsiyalar bozor qiymatining kamayishi va tiklanishi;
- uzoq muddatli investitsiyalar balans qiymatining qaytarib bo'lmaydigan pasayishi;
- uzoq muddatli investitsiyalarni sotishdan daromad/zarar.

Soliq oqibatlarini hisobga olish Soliq kodeksiga muvofiq amalga oshirilishini ta'kidlaydi. Amaliyotda bu, masalan, dividend daromadlariga soliq stavkasi, kapital daromadlariga soliq solish, moliyaviy zararlarni o'tkazish tartibi kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Yoritib berish talablari

Bu qism moliyaviy hisobotlarda yoritib berilishi lozim bo'lgan axborot ro'yxatini belgilaydi. Bu ro'yxat 4-jadvalda keltirilgan 1-sonli BHMS "Moliyaviy hisobotni taqdim etish va hisob siyosati" (ro'yxat raqami 3544) talablari bilan birga qo'llaniladi.

Xalqaro standartlar bilan qiyosiy tahlil

12-sonli BHMS asosan bekor qilingan IAS 25 «Accounting for Investments» (1986-y.) va qisman IAS 39 «Financial Instruments: Recognition and Measurement» konsepsiyalariga asoslangan. Hozirgi zamon xalqaro amaliyoti IFRS 9 «Financial Instruments» (2014-y., 2018-yildan majburiy) standartiga o'tgan. 5-jadvalda 12-sonli BHMS va IFRS 9 ning farqli jihatlari ko'rsatilgan.

4-jadval.

Moliyaviy hisobotni taqdim etish va hisob siyosati talablari

Band	Yoritish mavzusi	Amaliy sharh
28(a)	Hisob siyosatidagi tanlov (balans qiymati, bozor qiymati o'zgarishlari, qo'shimcha baholash)	Tashkilot hisob siyosatida 13, 15 va 20-bandlardan qaysi usulni tanlaganini aniq ko'rsatishi lozim
28(b)	Daromadga kiritilgan katta summalar (foizlar, dividendlar, sotishdan daromad/zarar)	Miqdoriy ko'rsatkichlar — raqamli summalar ko'rsatilishi shart
28(v)	Realizatsiya qilinayotgan investitsiyalar bozor qiymati	Agar investitsiyalar balansda bozor qiymati bo'yicha olinmagan bo'lsa
28(g)	Ko'chmas mulkka investitsiyalarning joriy qiymati	Uzoq muddatli investitsiya sifatida hisobga olingan ko'chmas mulk uchun
28(d)	Investitsiyalarga cheklashlar	Masalan, aksiyalar bloklangan yoki sotish bo'yicha vakolat cheklangan hollar
28(j-i)	Qayta baholash ma'lumotlari va investitsiya portfeli tahlili	Qayta baholash davriyligi, so'nggi sana, tashqi baholovchi jalb etilganligi

5-jadval.

12-sonli BHMS va IFRS 9 ning qiyosiy tahlili

Ko'rsatkichlar	12-sonli BHMS (O'zbekiston)	IFRS 9 (Xalqaro)
Tasniflash mezon	Muddatga asoslangan: qisqa/uzoq muddatli	Biznes model + SPPI testi: FVTPL, FVOCI, Amortized Cost
Dastlabki baholash	Xarid qiymati (tranzaksiya xarajatlari bilan)	Joriy qiymat ± tranzaksiya xarajatlari (savdo aktivlardan tashqari)
Keyingi baholash — qisqa muddatli	Bozor qiymati yoki LCM	Biznes modelga qarab (FVTPL, FVOCI yoki amortized cost)
Keyingi baholash — uzoq muddatli	Xarid qiymati, qayta baholash yoki LCM	Biznes modelga qarab — muddat farq qilmaydi
Qiymat pasayishi (impairment)	Faqat qaytarib bo'lmaydigan pasayish tan olinadi (incurred loss)	Kutilayotgan kredit zarari modeli (ECL) — oldindan tan olish
Kapital instrumentlar (aksiyalar)	Balans qiymati usullaridan biri	FVTPL (asosiy) yoki FVOCI (qaytarilmaydigan tanlov)
Yoritish talablari	28-banddagi ro'yxat	IFRS 7 — kengaytirilgan risk disclosure

Tahliliy xulosa:

O'zbekistonning 12-sonli BHMS xalqaro amaliyotdan bir necha jihatdan ortda qolgan:

- tasniflash muddatga emas, biznes modelga asoslanishi kerak;
- qiymat pasayishida "kutilayotgan zarar" modeli (ECL) oldingi og'ohlantirish berishi mumkin;
- IFRS 9 ning FVOCI kategoriyasi — ya'ni bozor qiymati o'zgarishlarini boshqa yalpi daromad (OCI) orqali aks ettirish — O'zbekiston standartida to'liq ko'zda tutilmagan.

Ammo obyektiv baho berish lozim bo'lgan jihatlar ham mavjud. Jumladan, O'zbekiston qimmatli qog'ozlar bozori hali to'liq rivojlanmagan, ko'pchilik moliyaviy instrumentlar uchun faol bozor mavjud emas. Bunday sharoitda IFRS 9ning murakkab biznes model testi va ECL hisob-kitoblari kichik va o'rta korxonalar uchun ortiqcha yuk bo'lishi mumkin. 12-sonli BHMS mavjud bozor infrastrukturasi mos darajada soddalashtirilgan standart sifatida o'z vazifasini bajaradi.

Xulosa va takliflar.

“Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish” nomli 12-sonli BHMS ning ilmiy-amaliy sharhlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotimiz doirasida buxgalterlar, auditorlar va moliyaviy direktorlar uchun tavsiyalar ishlab chiqdik.

Buxgalterlar uchun:

1. Hisob siyosatida moliyaviy investitsiyalar bo'yicha aniq tanlov qiling: qisqa muddatli investitsiyalar uchun bozor qiymati yoki LCM; uzoq muddatli investitsiyalar uchun xarid qiymati, qayta baholash yoki LCM.

2. Investitsiyalarni qabul qilishda hisob doirasini tekshiring — mazkur Standartning 5-bandidagi istisnolarga tushmasligiga ishonch hosil qiling.

3. Uzoq muddatli investitsiyalar qiymatining pasayishini muntazam monitoring qiling va “vaqtincha” yoki “qaytarib bo'lmaydigan” ekanligini aniqlash uchun dalillar to'plang.

4. 28-banddagi yoritish talablariga to'liq rioya qiling — moliyaviy hisobotning izohlar bo'limida barcha zarur ma'lumotlarni ko'rsating.

Auditorlar uchun:

1. Tashkilotning hisob siyosatida tanlangan baholash usulining davr davomida izchil qo'llanilganligini tekshiring.

2. Investitsiyalar tasnifi (qisqa/uzoq muddatli) to'g'riligini muddat va likvidlik mezonlari asosida baholang.

3. Qiymat pasayishi bo'yicha rahbariyatning baholarini mustaqil tekshiring — “vaqtincha” deb yozilgan pasayishlar haqiqatda qaytarib bo'lmaydigan bo'lishi mumkin.

4. 28-band bo'yicha yoritish to'liqligini moliyaviy hisobot izohlari bilan tekshiring.

Moliyaviy direktorlar uchun:

1. Investitsiya portfelini muntazam tahlil qiling va toifalararo o'tkazishlar (23—25-bandlar) zarurligini baholang.

2. IFRS 9 ga o'tish istiqbollarini hisobga olgan holda, investitsiyalar hisobi tizimini bosqichma-bosqich takomillashtirib boring.

3. Ko'chmas mulkka investitsiyalar bo'yicha joriy qiymatni muntazam baholab, 28(g)-band talabiga muvofiq yoritib bering.

2024-yilgi yangi tahrirdagi “Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish” 12-sonli BHMS O'zbekiston buxgalteriya hisobi tizimidagi muhim hujjatlardan biri hisoblanadi. Avvalgi 1998-yildagi tahrirga nisbatan tushunchalar apparatini aniqlashtirgan, baholash va yoritish talablarini takomillashtirgan. Shu bilan birga, mazkur Standart xalqaro amaliyotda qabul qilingan IFRS 9 ning biznes model asosidagi tasniflash, kutilayotgan kredit zarari (ECL) modeli va FVOCI kategoriyasi kabi zamonaviy yondashuvlarni to'liq qamrab olmaydi. Bu O'zbekiston moliyaviy bozori rivojlanishi bilan bosqichma-bosqich hal etilishi lozim bo'lgan masaladir. Mazkur tushuntirish maqolasi buxgalterlar, auditorlar, moliyaviy menejerlar va buxgalteriya hisobi bo'yicha ta'lim olayotgan talabalar uchun ilmiy-amaliy qo'llanma sifatida foydalanishga mo'ljallangan.

Adabiyotlar/ Jumepamypa/References:

“Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni (279-I-son, 30.08.1996-y., O'RQ-404-son yangi tahririda, 13.04.2016-y.)

Iqtisodiyot va moliya vazirining 14.06.2024-y. 138-son buyrug'i — 12-sonli BHMS “Moliyaviy investitsiyalarni hisobga olish” ni tasdiqlash haqida (ro'yxat raqami 3531, 18.07.2024-y.)

- International Accounting Standards Board. (2014). IFRS 9 Financial Instruments. London: IFRS Foundation.
- International Accounting Standards Committee. (1986). IAS 25 Accounting for Investments. London: IASC.
- International Accounting Standards Board. (1999). IAS 39 Financial Instruments Recognition and Measurement. London: IASB.
- Тулаев, М. С. (2023). Ижара олинган асосий воситалар ҳисоби–молиявий фаолиятни молиялаштириш манбаси. *Образование наука и инновационные идеи в мире*, 13(7), 3-15.
- Barth, M. E., Landsman, W. R., & Wahlen, J. M. (2020). Fair value accounting: Effects on banks' earnings volatility. *Journal of Accounting Research*, 58(2), 311–345.
- Тулаев, М. С., & Кличев, Б. П. (2022). ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕТА КОРПОРАТИВНЫХ ОБЛИГАЦИЙ: ОБЯЗАТЕЛЬСТВО ИЛИ КАПИТАЛ. *Учет, анализ и аудит: их возможности и направления эволюции*, 146-154.
- Beatty, A., & Liao, S. (2014). Financial accounting in the banking industry: A review of the empirical literature. *Journal of Accounting and Economics*, 58(2–3), 339–383.
- Qlichev, B. (2025). Xo 'jalik yurituvchi subyektlar operatsion faoliyatida aylanma mablag'lardan foydalanish tahlili. *MUHANDISLIK VA IQTISODIYOT*, 3(1).
- KPMG. (2019). Insights into IFRS 9: Financial Instruments. London: KPMG International.
- Tulayev, M. (2023). Moliyaviy Hisobotning Xalqaro Standartlari Bo 'yicha Moliyaviy Hisobot: Tayyorlash Va Avtomatlashtirish. *Green Economy and Development*, 1(6), 662684.
- Qlichev, B. (2024). Xo'jalik yurituvchi subyektlarda CVP-tahlilni tashkil etishning muammoli jihatlari. *YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT*, 1(4).
- Тулаев, М. (2021). Аудитнинг халқаро стандартлари асосида аудиторлик текширувини ташкил қилиш масалалари. *Архив научных исследований*, 1(1).
- Henderson, D. (2025). Fair value accounting: A structured literature review. *Accounting & Finance*, 65(1), 123–158.
- Klichev B.,(2025). O'zbekistonda ishchilar qo'nimsizligining iqtisodiy muammolari va nazariy yechimlari. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 3(5), 149-161.
- Thesing, J. (2022). The impact of fair value measurement on earnings quality: A structured literature review. *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 20(4), 567–590.
- Tulayev, M. S., & Qlichev, B. P. (2022). Moliyaviy hisob.(Darslik). T.:“Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi, 510.
- Pardayevich, K. B. (2023). Analysis of the Maximum Volume of Production in Cement Production Enterprises in Uzbekistan. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, 5(6), 1-8. Retrieved from <https://journals.researchparks.org/index.php/IJEFSD/article/view/4460>
- Тулаев, М. С. (2022). Молиявий инвестициялар ҳисоби амалиётини такомиллаштириш. *Архив научных исследований*, 2(1).
- Allen, F., & Carletti, E. (2008). Mark-to-market accounting and liquidity pricing. *Journal of Accounting and Economics*, 45(2–3), 358–378.
- Пардаевич, К. Б. (2023). Корхоналарда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми таҳлилини такомиллаштириш масалалари. *Issues of improving the analysis of the volume of production at enterprises. ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 13(7), 42-49.
- Golubeva, O. (2023). Adoption of IFRS in transition economies: Challenges and perspectives. *Journal of International Accounting Research*, 22(1), 45–67.
- Klichev B.,(2025). O'zbekistonda ishchilar qo'nimsizligining iqtisodiy muammolari va nazariy yechimlari. *Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil*, 3(5), 149-161.
- Tulaev, M. (2024). T BUXGALTERIYA HISOBINING SCHYOTLARI VA ULARNING MOHIYATI.
- Palea, V. (2013). IAS/IFRS and financial reporting quality: Lessons from the European experience. *China Journal of Accounting Research*, 6(4), 247–263.
- International Accounting Standards Board. (2023). Academic literature review on IFRS 9 impairment. London: IFRS Foundation.
- Qlichev, B. P. (2022). Mahsulot sotish hajmi tahlilini takomillashtirish masalalari. *Science and Education*, 3(5), 1719-1728.
- Tulayev, M., & Axmedov, A. (2023). Balansning tarkibiy tuzilishi va unga ta'sir etuvchi omillar. *GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT*, 1(8).
- Тулаев, М. (2021). Разработка методики определения уровня существенности в аудите. *Экономика и инновационные технологии*,(5), 52-60.